

TÜRÜK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 31, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: 05.11.2022

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: 09.12.2022

Sayfa / *Page*: 70-87

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer*:

 Doç. Dr. Ali Osman ABDURREZZAK

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

ali-37@hotmail.com

İNSAN DOĞASINDA SAĞLIĞIN YERİ VE TÜRK DESTANLARINDA HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI

Öz

Hastalığa, felakete neden olan kötü ruhları yönlendirerek yapılan büyülere karşılık sağaltma, diriltme, şekil değiştirme bu olumsuz etkilerden kurtulmak ve sakınmak için kullanılmaktadır. Özellikle iyileştirme (sağaltma) motifinin halk hekimliği hakkında da bilgi vermesi doğal yollarla iyileştirmenin tarihsel temelini göstermektedir. Diriltme motifi ise yaratılış mitinin insandaki tezahürüdür. Halk hekimliği bağlamında doğadan yararlanılmak suretiyle tedavi etmenin ve Orta Asya, Şamanlık kültürüne ait uygulamaların varlığından söz edilebilir. Sağaltıcı güce sahip olanlar tarafından yürütülen halk hekimliği toplumda saygı ve itibar gören bir uygulama olmasının yanında sağaltıcıların mitolojik dönem destanlarında şifalı bitkilerle iyileştirici özelliği olduğu bilinmektedir. Türk destanlarındaki diril(t)me motifi de iyileştirme motifi içerisinde yer bulabilmektedir. Sağlığa kavuşmak için yaraların düzelmesi gibi uygulamalar ölenin dirilmesi içinde yapılmaktadır. Sağaltım veya diriltme de kullanılan efsunlu söz, şifalı bitki ve kutsal sayılan nesnelere söz ve ritüelin mistik gücü ile anlam kazanmaktadır.

Bu çalışmada tedavinin insan doğasındaki yeri, önemi, sağaltıcılar üzerinde durulduktan sonra, çok geniş bir coğrafyada varlığını gösteren Türk destanları içerisinde tespit edilen halk hekimliğine dair uygulamalar ortaya konulup çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Türk destanları, halk hekimliği, sağaltım, sağaltıcı, motif, ritüel.

THE PLACE OF HEALTH IN HUMAN NATURE AND PRACTICES OF FOLK MEDICINE IN TURKISH EPIC

Abstract

Healing, resurrection, and shape-shifting are used to get rid of and avoid these negative effects in response to spells made by directing evil spirits that cause disease and disaster. The fact that the motif of healing gives information about folk medicine shows the historical basis of healing by natural means. The resurrection motif is the human manifestation of the myth of creation. In the context of folk medicine, it can be mentioned that there are practices belonging to the Central Asian and Shamanic culture and to treat by making use of nature. Folk medicine, which is carried out by those who have therapeutic power, is a respected and respected practice in the society, and it is known that healers have healing properties with medicinal plants in mythological epics. The resurrection motif in Turkish epics can also find a place in the healing motif. In order to regain health, practices such as healing of wounds are carried out in the resurrection of the deceased. Magical words, herbs and sacred objects used in healing or resurrection gain meaning with the mystical power of words and rituals.

In this study, after focusing on the place of treatment in human nature, its importance and curatives, the practices of folk medicine, which are found in Turkish epics that show their existence in a very wide geography, will be tried to be revealed and analyzed.

Key words: Turkish epics, folk medicine, healing, curative, motif, ritual.

Giriş

Her toplumun kendine özgü kültürel yapısı içerisinde o toplumu diğer kültürlerden farklı kılan değerler, uygulamalar ve inanmalar yer almaktadır. Bu farklılıklar içerisinde belki de ortak olan yegâne durum yaşanan dünyada hayatta kalabilme mücadelesidir. İnsanoğlunun düşünce temelinde yer alan hayatta kalabilmek için gerekli olan beslenme, savaşma, soyunu devam ettirebilme gibi unsurlar bireysel faydadan çok toplumsal faydaya dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında “mitolojik dönemlerden bu zamana ruhsal veya bedensel hastalıklardan sıkıntı çekmiş” olan insan, sağlığın ve tehlikelere karşı alınacak önlemlerin hayatın devamlılığı için ne denli önemli olduğunun farkına varmıştır (Atnur 2010: 51). Hastalığın ortadan kaldırılması ve uzun ömür için başvuru pratikler bazen yerini ölümsüz olabilme arzusuna bırakmıştır.

“İnsan ölümleri gerçek sondur çünkü beden kozmosa girer ve beden rüzgârdan ateş ve güneş gibi kozmoslardan yeniden dünyaya geleceğine dair güçlü çıkarımlar vardır. Bedenin elementlere ayrılmasından sonra, ölünün dinleniyor olduğu söylenmektedir” (Davidson 1998: 124). Bu nedenle, yaşam ve ölüm arasında birbirini tamamlayıcı bir özellik olduğu görülür. Ölüm yaratılışın sonu

olarak değil, yaratılışın ardından gelen olağan bir durum olarak algılanmaktadır. Özellikle arkaik destanlarda kozmogonik bilginin aktarımından sonra destan olay örgüsünde rol oynayacak karakterlerin dünyaya geldikleri görülmektedir.

Canlı veya cansız varlığa ait inanmalarda “insanlara fayda yahut zarar gelebileceği inancının bulunması; bu inancın sonucu olarak faydayı celp, zararı defedecek ziyaretler, adaklar, kurbanlar ve benzeri uygulamaların varlığı” söz konusu olmuştur (Ocak 2000: 113). Görüldüğü gibi, canlı veya cansız varlığa yönelik fayda veya zarar getireceğine dair bir inanç neticesinde kutsiyet kazanılma gerekliliği kült inanç sistemi için olması gerekli şartlar arasındadır. Fiziki veya ruhsal bir rahatsızlığı ortadan kaldırmak için ise tabiata yönelik inançların insanoğlu tarafından uygulanışı ortaya çıkmıştır.

Halk hekimliği uygulamalarında sağlığı geri kazanmak için toplumda saygı gören, iyileştirici gücüne inanılan kişi(ler) tarafından yürütülür. Yalnızca ot kullanarak iyileştiren otacı adındaki kişilerden farklı olarak büyüü de kullanarak sağaltmanın yapıldığı bilinmektedir. Özellikle mitolojik dönemi yansıtan destanlarda görülen iyileştirme şifalı ve kutsal otların büyü yolu ile sağlık verdiği anlaşılır. Diriltmenin iyileştirmeden farklı olmasına rağmen destanlarda görülen uygulamalar aynıdır. Hastalıktan kurtulma, yaraların düzelmesi için yapılan sağaltma işlemi ölenin diriltmesi için de uygulanmaktadır. İyileşme ya da dirilmede kullanılan şifalı ot, su ya da kutsal nesnelere aslında yapılan büyü ve söylenen sihirli sözler ile anlam kazanır.

“Bir toplulukta iyileştirme gücüne inanılan şamana yüklenen bu rol, sonuç itibariyle onun “trans” sırasında ve sonrasındaki iyileştirme gücünü, bir çeşit “büyü” temelli “şifacı” bir kimliğe büründürmektedir” (Kaplan 2010: 40). Şamanlar ruhları hastalığın teşhis ve tedavisinde kullanmaktadır. Evrende bulunan kötü ruhların hastalık nedeni olduğuna inanılır ancak incelenen destanlarda bitkilerden yararlanılmaya çalışılsa da tek başına bitkisel tedavinin faydası olmamaktadır. Halk hekimliği bağlamında doğadan yararlanılmak suretiyle tedavi ve Orta Asya şaman kültürüne ait uygulamaların varlığından söz edilebilir¹.

Türk destanlarında ölüp-dirilme motifi içerisinde diriltme genellikle şifalı otlar, su ya da büyü ile de gerçekleşir. Bunlara ek olarak “Sibirya’daki Türk destanlarında ölünenin diriltmesi için kemikler de gereklidir. Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında görülen ölüp dirilme motifinin içerisinde hayvan kültürüne dair izler ile ilgili olarak eski Türklerin öldürdükleri hayvanların kemiklerini kırmaktan çekinmeleri, insanların ve hayvanların bu kemiklerinden tekrar dirileceklerine dair inanış yer almaktadır” (Roux 2005: 48-50).

Türk destanlarında görülen sağaltım ve öleni diriltme uygulamalarının büyü, tabiat unsurları (bitki, su... vb), hayvan ve sihirli nesnelere ile gerçekleştirildiği görülmekte olup, destanların genelinde benzer ve ortak uygulama pratiklerinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun geçmişten günümüze insan davranış ve zihninde nasıl var olduğunu, bunun temellerini oluşturan inanç kalıplarını, ihtiyaç silsilesinin neler olduğunu ortaya koymak, modern tıp ile ilk ortaya çıkan tedavi yöntem ve biçimlerinin insan doğasındaki işlevinin daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

¹Çarlık düzenin yöneticilerine, tüccar ve ruhanilerine bağımlı olan ve doğa olaylarına karşı sigortalanmamış ilkel bir yaşam süren Altay halklarında Şamanizm’in gelişmiş ve güç kazanmıştır. Onlar şiddetli tabiatla baş başa kaldılar ve kendilerinin küçük ve korkunç tanrıları sayıp, onlara inandılar (Pavloviç 2008: 79).

Bu sebeple tedavinin insan hayatındaki yeri ve önemine binaen bazı çıkarımlarda bulunmak sağaltımda kullanılan sözel, maddesel ve olağanüstü uygulamaların kökenlerinde var olan mitik dünyanın, halk felsefesinin, ilkel psikolojinin ve sosyolojinin incelenmesine kapı aralayacağı düşüncesindeyiz.

1.Sağlığın İnsan Doğasındaki Yeri ve Sağaltıcılar

Sağlıklı olma isteği ve hayatın sürdürülebilirliği günümüzde olduğu gibi kadim kültürlerde de önemli bir yere sahipti. Dine ve büyüye büyük ölçüde güvenmekle birlikte, ilkel insanlar iyileştirici özelliklere sahip bitkiler hakkında bilgi edinmek ve toplumun rahatsız edici öğelerini iyileştirmeye yardımcı olan pratik tedavileri keşfetmek için erken adımlar attılar. İlkel insanlar altı kıtada yaşadılar ve çeşitli gruplar arasında iletişim eksikliğine rağmen, kullandıkları şifa yöntemlerinin çoğu birbirine oldukça benziyordu (Kelly 2009: 25). Öncelikle hastalıkların nedeni iklim şartlarına, coğrafyaya ve yaşam biçimine dayandırılmaktadır. Dolayısıyla coğrafyanın getirdiği hastalıkların, yaralanmaların, ölümlerin sorumlusu tabiat ruhlarıdır ve tedavi tabiatın sunduğu bitkiler ve hayvanlardan elde edilen ilaçlar ile gerçekleşir.

Bir kişi hastalığın nedeninin doğaüstü güçler olduğuna inanıyorsa, onlara karşı kendini aynı yolla savunma ya da tedavi etme yolunu tercih etmeye çalışacağı açıktır. Bunun için yıldızlardan ya da bilinmeyen ve uzak güçlerden gelip gelmediklerine ya da istedikleri gibi bir kuş misali ya da dünyanın derinliklerinde yaşayan ve böylece ölümlerin iradesinin taşıyıcısı olarak kabul edilen yılan tarafından kaynaklanıp kaynaklanmadıklarına bakılmaksızın, hava ve göksel tanrıların bir habercisi gibi bu kötü huylu etkilerle mücadele etmek gerekli görülmektedir. Sonsuz ve keşfedilmemiş varlıklar, gizemli bölgeler her zaman ilkel ırklar tarafından önemli olduğuna olan inancı tetiklemişler ve özellikle tıbbi mitolojide en önemli rolü oynamışlardır (Castiglioni 1947: 19). Doğaüstü varlıklar sayesinde totem kabul edilen hayvanlar ile iletişim kurma, tehditkâr olan olağanüstü güçleri kullanabilme yeteneğine sahip şaman gibi kişilerle olumsuzluk yaratan etkiyi değiştirme gücü gerekli görülmüştür. İlkel zihin yapısında, kötü ve iyi ruhlar arasında gerçekleşen mücadele düşüncesi hâkimken kutsal hayvanlar, ağaçlar gibi tabiat varlıkları, kötü ruhlardan kaçınıp etkilerinden korunmak gibi düşünce ve davranışlar ilk mitik tedavi örneklerinden sayılabilir.

“İlkel tıp” diye adlandırılabilen halk hekimliği, hastalıkların doğaüstü yönleri ve çeşitli sağaltım uygulamaları ile ilgilendiğinden bu hastalıkların müsebbibinin doğaüstü güçler olduğu inancı yer almaktadır. Tüm doğa olaylarının birtakım nedenleri olduğu gibi hastalıkların da görünür ve görünmez nedenleri olmalıdır. Hastalığın teşhisinden sonra şifacı görünür veya görünmez nesnelerin çıkarılması veya hastanın kayıp ruhunun yakalanması ve geri dönüşü ile ilgili karmaşık bir ritüel gerçekleştirebilir. “Kötü ruhları kovmak veya yanıltmak için, şaman hastaya özel bir maske veya yeni bir isim verebilir, alternatif başkasına vekâlet etme hedefleri sunabilir veya hastayı istenmeyen bir konakçıya dönüştürmek için zararlı ilaçlar reçete edebilir” (Magner 2005: 17).

Bunun yanında çeşitli hastalıkların tedavisinde ateş önemli bir yer tutmaktadır. Çocuk ve yetişkinlerin yüzlerindeki yaraların tedavisi için kıvılcımların yaranın üzerine sıçraması sağlanarak kam tarafından “Neden bu ağacın dalı bir yere gitmiyor, neden sen orada burada bulunuyorsun?” diye sorduktan sonra Kam tümseğe bakarak, tümseğin yerinde durduğu gibi hastanın yarasının da durması ve yayılmaması için “sen de daha fazla yayılma fazlalaşma ve artık bundan sonra buraya

çadırını kurma” diyerek duasını sonlandırır. Ateş, bebeğin ağzının içerisindeki aft tarzı yaralar, salya akması, romatizma tedavisi için de kullanılır. Kan akışını durdurmak, karın ağrısı tedavilerinde de ateşin külü kullanılmaktadır. (Divaev 2008: 140-141).

Hastalıklara karşı tedavilerin bir bilim kapsamı dâhilinde uygulanmadığı dönemlerde hastalığın neden-sonuç ilişkileri değerlendirerek bir kaniya varılacak yöntem kullanılmadığı bilinmektedir. Örneğin “insanın ateşi yükselir, giderek karnında lekeler olur, dili paslanır. Eski çağ hekimleri ateşi, lekeleri ve dildeki pası ayrı ayrı hastalıkların gibi iyileştirmeye çalışırdı. Bu bulgular gözlemlendiğinde bugün bizi tifo hastalığının tanısına götürmektedir” (Tözün ve Sözman 2015: 59). İnsanlığın kötü olan ile savaşı dinler öncesi dönemin ve insanlık tarihinin başlangıcından bugüne her zaman dile getirilmiş ve bir inanç vesilesi kılınmıştır. İnsanın başına gelen olumsuz olaylar, hastalıklar, ölümler, yıkımlar, felaketler... vs kötünün kaynağı şeklinde tasavvur edilmiş ve doğal bir sürecin dışında görülerek büyüsel bağlamda çözümlenmeye çalışılmıştır. Çünkü pratikten ve tecrübeden önce düşünme ve içinde bulunan zamanın sunduğu kadar öğrenme sürecinde kendisini anlamaya ve yaratılışı öğrenmeye çalışan insan yer almaktadır. “İnsanoğlu için inanmanın mantığı değil, inanmanın verdiği mutluluk hep ön planda olmuştur. Bu nedenle inanmalara dayalı “halk sağaltmacılığı” o denli önem kazanmıştır ki her taş parçası bir deva kapısı, her kuru ot bir ilaç, her doğa olayı bir işaret olarak belleklerde yer etmiş ve Anadolu insanının hayatına onun kopmaz bir parçası gibi girmiştir” (Yardımcı 1989: 267). Tarihsel bir perspektiften bakıldığında köklü bir geleneksel halk hekimliği uygulama ve anlayışlarının mevcut olduğu görülür (Keskin; Uygur 2021: 149).

Doğanın evrensel düzeni içerisinde zıtlıkların varlığından hareketle iyinin, doğumun, gündüzün, güneşin, yeryüzünün karşıtlarının olduğu ve hayatın olumlu yanlarının varlığı kadar olumsuz özelliklerinin de doğal bir döngü olduğu inancı zihin yapısının dönüşme temelli şekillenmesini sağlamıştır. Doğumdan ölüme kadar dualist bir yapının öngörülme süreci doğa-beden açısından düşünülme ve olayların bu bağlamda çözümlenmesine, algılanmasına başlanmıştır. Korkunun meydana getirdiği inanç ve saygı ile ortaya çıkan çaresizlik, güvensizlik gibi duygular inanılan doğaüstü güçler ile iletişim kurmak için olay ve olguların anlamlandırılması, açıklanması ve bir savunma mekanizması oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Sağaltım yöntemleri sadece biyolojik değil ruhsal rahatsızlıklar için de uygulanmış ve kötü ruhların musallat ettiği hastalıklar olduğuna inanılmıştır. Dolayısıyla efsunlu sözler ve pratikler gözle görülemeyen ruhların etkisini ortadan kaldırmak için başvurulan ilk yöntemler olmuştur. Bu konuda Türkoğlu (1991: 45) “hastalıklar iyi ve kötü kuvvetler fikrine bağlanmış, iyi ve kötü kuvvetlerin insan vücuduna musallat olması karşısında büyücüler ve şamanlar doğaüstü unsurlar ile temasa geçmişlerdir. Böylece dinsel inançlar ile sihrin yönettiği bu geleneksel sistemlerde sağlık ve hastalık insan bedenine yabancı unsurların girmesi ve onların yaptıkları kötülüklerle izah edilmiş, hastalığın nedenleri ruhlar âlemine ait güçlerle izah edilince tedavi pratikleri de bunları yok etmeye yönelik olarak geliştirilmiş” olduğunu ifade etmektedir.

Görüldüğü üzere inanç ve sihri yöntemler gözle görünmeyen ruhlara karşı korumacı ve tedavi edici işlevlere sahiptir. İnsanda ortaya çıkan sıra dışı, olumsuz bir durumun ortadan kalkması için hasta ruhu ve bedeni ele geçirmiş güçlerin, toplum tarafından kabul görmüş ve ruhlar âlemine nüfus edebilen, söz ve davranışlar ile ritüel yönetebilme özelliği olan belli yeteneklere sahip olduğuna

inanılan kişiler tarafından alt edilmesi gerekmektedir. “İnsan ufak tefek ruhlara, aileyi koruyan ateş ve iyi yer-su ruhlarına bizzat kendisi de kurbanlar sunup saçılar sunabilirse de kuvvetli, hele kötü ruhlara doğrudan doğruya başvuramaz. Kötü ruhlar insanların en büyük düşmanlarıdır. İnsanlara ve onların hayvan sürülerine hastalık göndermek şartıyla ‘tolu-tolug’ (kurban) isterler. Bunların istediklerini harfi harfine yerine getirmek gerektir. Fâni insanlar bunların ne istediklerini bilmezler; bunları ancak kudretini göklerden, atalarının ruhlarından alan şamanlar bilirler” (İnan 2006: 75-76).

“Gözlem ve deneme yoluyla elde edilen bu bilgiler yüzyıllarca birikerek kültür vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarılmış ve tıp biliminin temelini oluşturmuştur. Savaşta, avda sakatlanmalar ve yaralanmalar, hayvanların hastalanmaları, doğum olayları insan nesline sürekli yeni bilgiler kazandırmıştır” (Serdaroğlu 1996: 3). Sihir, büyü gücüne sahip tecrübeli kişiler şaman, büyücü, hekim, ocaklı olarak adlandırılmışlardır. Baksının her bakımdan bir şamandan farksız olduğunu ifade eden Köprülü (2004: 149) semavi dinin etkisi olmuş olsa da eski paganizmin izlerini bünyesinde taşıyan büyücü efsuncular olduğunu söylemektedir.

İlkel toplumları hayrete düşüren doğanın döngüsü bir takım bitkilerin de olağandışı işlevleri olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu bitkilerden biri olan elma ilkel zihinlerde kutsal sayılarak mitoloji, efsane, masal, destan gibi türlerin içerisinde varlığını korumuştur. Elma, “çocuk sahibi olmada, cenaze törenlerinde, bade içmede, evlilikte, dini törenlerde” olduğu gibi “halk hekimliğinde” de kullanılmış ve “ölümsüzlük ilacı olarak” da bilinmektedir (Şimşek 2008: 194-197). Gençlik iksiri, ölünün dirilmesi ve hastalıkların tedavisinde kullanılan elma otacıların da başvurduğu meyvelerin başında gelmektedir. “Otaacı ise otamak (ilaç yapmak) fiilinin köküne meslek bildirme eki olan -cı, -çı getirilerek türetilmiş Türkçe bir kelime olup hekim anlamındadır. Otaçı ve emçi adı verilen hekimler, kamların aksine, bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlarla hastalarını tedavi ederlerdi” (Bayat 2016: 245)

Bunun yanında Kam/Şaman’ın büyücü, doktor, dini uygulamaların yöneticisi, müzisyen, şair, hekim gibi pek çok görevi bünyesinde taşıyabilen bu tipin iyeler aracılığıyla ezoterik ve olağandışı ruhlar ile iletişim kurabilme kabiliyetine sahip olduğu kabul edilmektedir (Kalafat 2010: 217). Günümüzde ise yaygın bir şekilde yer alan üfürükçüler, muskacılar, medyumlar farklı vasıflara sahip kişilerdir. “Hastaları, cin çarpmışları, büyüye tutulmuşları iyi etmek amacı ile ya kutsal kitaptaki sure ve ayetlerden ya da büyüsel sözlerden, formüllerden faydalanarak okuyan, okuduklarını hastanın yüzüne üfleyen nefesi kuvvetli kimselere üfürükçü denir” (Örnek 2017: 48). Ruhsal rahatsızlıkları ortadan kaldırdığına inanılan bu kişilere başvuran birçok insan vardır. Bilimselliği kanıtlanmamış olmakla birlikte alternatif yöntemlere başvurma temelinde silinmeyen kültürel ve inançsal kodların olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla ilkel tıbbın genellikle sadece batıl inanç olarak reddedildiğini ifade eden Magner (2005: 21) eski uygarlıkların tıbbi uygulamaları ve modern tıbbın yanında devam eden ve hatta gelişen halk inançları ile çok ortak noktası olduğuna İlkel veya geleneksel toplumların tıbbının hikâyelerinin genellikle egzotik ve büyümlü yönlerine vurgu yapıldığına ve bu tür tıbbi sistemler ile modern toplumların sistemleri arasında aşılma bir uçurum olduğuna dikkat çekmektedir. Bunun yanında farklı kültürlerde de günümüzdeki çoğu yerel tıbbi uygulamalar ilginç, farklı, aykırı

gelenekler olarak görünse de kadim zamanlarda olduğu gibi büyüsel bir etkiden uzak görünmemektedir.

Levi Strauss'a göre (2012: 279) psikanalist dinleyerek tedaviyi anlamaya ve çözmeye çalışırken, şaman konuşarak hastanın dolaysız yollardan bilinciyle ve dolaylı olarak da bilinçaltıyla iletişime geçmeye çalışır. Şaman büyüü gerçekleştirirken konuşmakta hatta bağırırmaktayken hasta bedeni esir alan kötü ruhları yok etmede sahip olduğu cinleri yöneten konumundadır. Diğer bir deyişle tutsak olan ruhu kurtaran şamanın kendisidir. Dolayısıyla şaman, intikalin konusunu oluşturan psikanalist gibi, hastanın kafasına sokulan bazı tasvirler sayesinde, hastanın organik dünya ile ruhsal dünya arasında bir yerde yaşadığı çatışmanın gerçek başoyuncusu olarak ortaya çıkar.

Bu bağlamda modern dünyanın imkânlarını yakalayamamış ilkel toplumların tedavilerini geleneksel metotlar ile gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu ihtiyaç beden ve zihnin normal bir şekilde işleyişini sürdürebilmesinden kaynaklanmaktadır. Bilimsel yöntemlerden uzak büyüsel uygulamalar bedene rahatsızlık veren fiziksel bir rahatsızlıktan çok ruhsal rahatsızlığa neden olduğuna inanılan kötü ruhlar ve güçler olduğu inancını göstermektedir.

Halk tababeti, folklorik tıp, geleneksel hekimlik, alternatif tıp gibi tanımlamalar yapılan halk hekimliği ilkel insanın çaresizlik sonucunda doğaya karşı aynı zamanda doğa ile iç içe bir tutum takınarak sına-yanılma yöntemini kullanarak, bedensel ve ruhsal sıkıntılardan kurtulma amacı ile ortaya çıktığı bilinmektedir. Tıp tarihinin insanlığı inceleyen büyüleyici bir mercek sunduğunu ifade eden Kelly (2010: viii) bugün tıp araştırmalarının geçmişten beslendiği, geçmişini inceleyerek, sağlık ile ilgili hangi uygulama ve bilgilerin günümüze kadar gelebildiği üzerinde keşifler yaparak çalışmalarını sürdürmekte olduğunu dikkati çekmektedir.

“İnsanların hastalıklara ve meydana gelen çeşitli arazlara karşı kayıtsız kalmayarak doğadan elde ettikleri enstrümanları kullanarak mücadele ettiklerini ve çoğunlukla da bunda başarılı olduklarını görmekteyiz. Zamanla deneme-yanılma yoluyla öğrenilen, aktarılan ve biriken tüm bu sağaltıcılık yöntemleri esasında günümüzdeki modern tıba temel teşkil ettiği” bilinmekle birlikte bilim dışı olarak görülen çoğu uygulama ve bitkisel karışımlar içerisinde bulunduğumuz modern zamanda geleneksel hayat biçiminin getirdiği doğal, saf, sağlıklı olduğuna yönelik telkinlerle tüketim kültürünün bir parçası olmuştur (İşler vd. 2020: 3689).Tıp tarihinde Hipokrat ile başlayan hastalıklara bilimsel çözüm arayışları günümüze kadar ivme kazanarak gelişimine devam etmektedir. Bu gelişim süreci içerisinde geleneksel tedavi yöntemleri de eş zamanlı olarak yerini korumuş ve sosyo-ekonomik sürecin değişimi, teknolojinin gelişimi, nüfus artışı, doğal kaynakların yok olması gibi olumsuz etkenler ile farklı hastalıkların ortaya çıkması modern tıp ile birlikte alternatif tıp yöntemlerini de gündeme getirmiştir. Modern tıbbın ve ilaç sanayinin gelişiminde önemli bir yeri olan geleneksel tedavi yöntemleri ve ilaçlar birlikte aynı amaç için hareket etmek durumunda kalmıştır. Günümüzde resmîyet kazanan ve devlet politikası haline gelen alternatif tıp uygulamaları ve bilimsel modern tıbbın aynı çatı altında yer alarak geleneksel ve modern bakış açısının oluşmasında bir adım olmuştur².

²Sağlık Bakanlığı çatısı altında 2012 yılında Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı kurulmuş, 2014 yılında ise Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı olarak değiştirilerek Ekim 2014 tarihinde

2.Türk Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları

2.1.Bitki İle Sağaltım

Bitkisel hekimlik ve uygulamaları sadece bir anlam yolcuğu değil tarih ve kültür yolculuğu (Uygur 2022: 3) olarak ele alınabilir. Tıva destanlarından Han-Şilgi Attığı Han-Hülük'te Han Hülük karnı şiş olan geyiğin karnını delip ölüm sırrı olarak bilinen Demir Mögenin koyduğu kalpak kara şeyi geyiğin karnından çıkardığında geyik yedi yıldır ne yese doymayan, ne içse kanmayan şeyden kurtulur ve Han Hülük'e dua eder. Han Hülük böyle iyi ağızlı hayvanın karnını yarıp bırakmak, Olmaz ki! Diyerek /Han Şilgisi ile izleyip, Yaklaşıp yakalayarak / Yarına dek emleyen şifalı otu ile/ Öğleye dek emleyen dermanlı otu ile / İyileştirip gönderirmiş (Ergun ve Aça 2005: 166).

“Say Kuu kadın yengem /Oğlan doğurdu /Bugün ardıçlanıyor” sözleri ile kutlu ağaçlar arasında yer alan ardıçla çocuk üzerindeki kötü ruhların temizlendiğine inanılmaktadır ³(Ergun ve Aça 2005: 162). Yine aynı destanda Han Huva ve kardeşi Aldın Noyun Sibirya ardicı ile zehirlenen Han Hülük'ü diriltme çabaları yer almaktadır (Ergun ve Aça 2005: 219). Ancak dirilmesi Han Huva'nın altın bileziğinin ve Altın Noyun'un gümüş bileziğinin üç defa efsunlanması sonucu gerçekleşmektedir (Ergun ve Aça 2005: 220).

Şara Melter atlı Şara Melçen'in altmış kulaç çukura attığı Arı-Haan em-derman otunu yediğinde iyileşirir (Ergun ve Aça 2005: 269-270). Alday-Buucu destanında halk hekimliğine özgü şifalı otlar hakkında bilginin kahramana atının tarafından verildiği görülmektedir (Ergun ve Aça 2004: 221). Yine aynı destanda Han-Buuday'ın zehirli süt ile zehirlenen iki kardeşi iyileştirmesi görülür (Ergun ve Aça 2004: 232). Şifalı otlar ile vücudun parçalarının birleştirildiği görülür (Ergun ve Aça 2004: 267-268). Şifalı otlar ile iyileştirmenin yanında olağandışı durum anında ani çözümler için de kullanılır. Erkek kılığına giren Bora-Şeeley'in erkekler ile güreş tutabilmesi için atından aldığı tavsiye ile em torbasındaki şifalı otları göğüslerine sürerek geçici olarak göğüslerinin fark edilmemesini sağlamıştır.

“Alday-Buuçu” destanında Han-Buuday, dönüş yolunda koca karıya söz verdiği gibi öldürdüğü oğullarını dermanlı şifalı otlarla iyileştirip tekrar hayata döndürür. Destanda Erlik-Lovuñ-Haan tarafından ödü patlatılarak öldürülen Han-Buuday, önce Erlik-Lovuñ-Haan tarafından yarı canlı hale getirilir, daha sonra da kadını tarafından üzerinden iki kere atlanarak dirilitilir” (Ergun

“Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği” yayınlanmıştır. Bu yönetmeliğin amacı “İnsan sağlığına yönelik geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulama yöntemlerini belirlemek, bu yöntemleri uygulayacak kişilerin eğitimi ve yetkilendirilmeleri ile bu yöntemlerin uygulanacağı sağlık kuruluşlarının çalışma usul ve esaslarını düzenlemektir” olarak belirtilmiştir (Şahan ve İlhan 2019: 13).

³ Kutsal sayılan ağaçların korunması ve sağaltım için kullanılıyor olması, ağaca duyulan saygının bir göstergesi olmakla birlikte saygısızlığın sonunda felaket getirebileceği inancının oluşturduğu korku hissini varlığından da söz edilebilir. Ağaç kültü bağlamında farklı kültürlerde ortak inanç yapılarının olduğu görülmektedir. “Ölümsüz ağaç ruhlarından olan ve yerel çevreyi koruyan yakshis'in gazabı kutsal sayılan ağaçların kesilmesi ile başlar ve yakshis'in hamile kadınları kendi fetüsleriyle beslemeye veya bebeklerini öldürmeye zorladığına inanılmaktadır. Büyücülükte kullanılmak için yapılan iksirlerin mekâm olduğuna inanılan ormanlar gizemli ve kutsal sayılmışlardır”. Farklı kültürlerde yer alan ortak kült inançları ve azizler, yılanlar ve korkunç tanrıçalar: Malabar'da doğurganlık kültürü için bkz: (Arafath 2016: 99-111)

ve Aça 2004: 188)⁴. Halk tababetinde ve inancında göçürme olarak adlandırılan bu yöntem kötü ruhun olumsuz etkisinin bir başka canlıya, nesneye aktarılmasıdır.

Bir diğer Tıva destanı olan “Boktu-Kiris, Bora-Seeley” destanında Amırğa-Kara-Moos tarafından öldürülen Boktu-Kiriş’in kardeşi Bora-Seeley ardıç ile temizlenip baldırının etini keserek kanını kardeşine sürmesi ve em veren, derman veren otu yedirerek kardeşini diriltir (Ergun ve Aça 2004: 344). Bu yöntem ve uygulama hem şifalı otların varlığına hem de kendi han soyunun kanının kutlu olduğuna işaretir. Bu motif Motif-İndeks of Folk Literature’de “D1003. Sihirli kan-insan” motif grubu olarak yer alır.

Altay Buucu’da, koca karının oğullarını öldüren Han Buuday’ın şifalı otlarla oğullarını dirilttiği ve aynı destanda ödü patlatılarak ölen Han Buuday’ın karısının üzerinden atlaması ile dirildiği görülür. Yer altı hükümdarı Erlik Lovun Han’ın Altay Buucu destanında ölen Han Buuday’ı yarı canlı hale getirmesi de nadiren görülen bir durumdur. Bundan sonra Han-Buuday’ın karısı üzerinden iki kere atlayarak dirilttiği görülür (Ergun ve Aça 2004: 278). Şor destanı Ak Ölen ile Kır Ölen’de ak kır atın ölmezlik otu ile ölen Ak Ölen’i dirilttiği görülmektedir (Ergun 2006: 215). Bir başka Şor destanı Altın Sırık’da Üç yaratıcı ‘ak kır at’ın isteği üzerine ‘ak kızıl at’ı diriltir, ‘ak kırat’a da güç verirler (Ergun 2006: 281–282).

Hakas destanı Altın Arığ’da “ak otun ucundan, yeşil otun ucundan” ilacın hazırlanmasıyla Çibetey Han’ın dirildiği görülmektedir (Özkan 1997: 119). Bir başka Hakas destanı olan Ak Çibek Arığ’da, Ak Çibek Arığ, ok ile yanlışlıkla öldürdüğü yaşlı hizmetçiyi “Merhem sürüp ilaçlamış. Merhemi merhem olmuş, Eti kanı geri geliyor, İlacı ilaç olup, Yaşlı hizmetçi derin nefes alıp, Sertçe öksürüp kalkmış” dizelerinden de anlaşılacağı gibi ottan ilaç yaparak hizmetçiyi iyileştirmektedir (Arıkoğlu 2007: 245). Kan Kapçıkay destanında Temdü Bökö “sönen ateşi alevlendiren hediye vereyim, öleni diriltir” diyerek, Kan Kapçıkay’a verir. Buurıl Kağan ise Kan Kapçıkay’a birini tutmaya ve öldürmeye yarayan karayılandan bir kement ve Buurıl Kağan’ın eşi ihtiyar Kan Kapçıkaya üç defa silkince öleni diriltten altın örtüyü kocasına vermesi için hediye eder (Dilek 2007a: 266–268).

Köroğlu destanında “...Kırat’ı Köroğlu çimdirdi. O zaman, eski dedeler, eski neneler, öyle ilaçlar yapardı ki bir hafta içinde, kılıç yarası hicrana binerdi. Köroğlu ise, Kırat’ın sırtına merhem vurarak, on beş gün içinde Kırat’ın sırtı iyilendi...” şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı gibi karışımdan elde edilen merhem ile iyileştirme görülmektedir (Kaplan vd. 1973: 207)

2.2.Hayvan İle Sağaltım

Demir Möge’nin canını taşıyan üç kel arıyı yutan Han Hülük’ün hastalanması sonucu atı Han Şilgi “sallana sallana yıkılıp, çırpınıp duran Han Hülük’ün ağzına kan işeyerek iyileştirmiştir” (Ergun ve Aça 2005: 167). Boktu Kiriş ad almadan önce efsunla kuzgunun gözlerini anasının gözlerine yerleştirmektedir (Ergun ve Aça 2004: 319). Altay Malçı Mergen destanında Malçı

4 Canlı veya cansız olana yapılan göçürme işlemi büyüsel/sihirsel bir özelliğe sahiptir. Bedensel ve görünen bir rahatsızlığın ortadan kaldırılmasında besin maddeleri (tuz, buğday, arpa) ya da başka nesnelere (iğne, taş, çubuk) ile vücuttaki rahatsızlığın bulunduğu bölgeyi bir hayvana göçürme uygulaması görülmektedir. “Göçürme esnasında hastalığın, kurban edilen hayvana veya tahta, bez, keçe gibi cansız varlıklara aktarılacağına inanılırdı. Göçürmenin bir değişik şekli ise can verecek bir kurbanı veya cansız nesneyi hastanın etrafında dolaştırmak suretiyle yapılırdı” (Çeribaş 2019: 337).

Mergenin “kırılan ayaklarının yarasını iğne dişiyle kemiren kahverengi sıçan”ın ayaklarını kırıp, kulaklarını kopararak Malçı, kamış sazlığa attığında sazlığın yeşil güzel otlarından şifa bulur ve eski halinden altı kat ve on kat daha iyi olur (Dilek 2002: 230–231).

Huban Arığ ak otun başıyla emden üstün em, kök otun başlarını toplayıp iksirden daha iyi iksir hazırladı ve iksiri koyduğu yerde içindeki canı yeniden dirildi. Altın tüylü ak köpekle ölen alp yiğidi diriltir (Huban Arığ 2006: 85, 232). Aynı destanda kanatlı kara doru atın gücünü kaybeden kadın kahraman Huban Arığ’ın ağzına nefes üflediği görülmektedir. Huban Arığ’ın gücünü kaybettiği zaman kanatlı kara doru at ile altın tüylü ak köpek, ağzına nefes üfleyerek onun güçlenmesini sağlarlar (Huban Arığ 2006: 121,129).

2.3.Su İle Sağaltım

Su yaratılışın kaynağı, temizleyici, arındırıcı olma özelliğinin yanında kötü ruhlara karşı koruyucu, bedeni tazeleyen, sosyal hayatı olumlu yönde etkileyen bir özelliğe de sahiptir. Yıkıcı ve yok edici olabilme özelliği ile kendinden mahrum kalındığı zamanlarda da hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak suyun kutsallığı ona duyulan saygı, hayret ve korku ile birlikte var olmuştur. “Her şeyin başı olması ve yaratılmış her şeyin kendisinden türemesi nedeniyle su, sahip olduğu tanrısal güç ile birlikte, Tanrıya has olan şifa verici olma özelliğini de taşıyor olması” kutsiyetini korumasını sağlamıştır (Baysal 2019: 236).

Arı-Haan destanında atının yularını çekerken üzeniyi teperken güçsüz düştüğünün farkına varan Arı Haan atının eğer terkisindeki ak tulumun içerisinde altın ağızlı ak testideki ebedi arjan ile yıkanıp içince “Güçsüz kendisi güçlenip/Akılsız kendisi akıllanıp/Bir şey bilmez kendisi bilir olup” sözleriyle de anlaşılacağı gibi kuvvetli, akıllı, bilgili oluvermiştir (Ergun ve Aça 2005: 239). Tıvaların Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ardıç, arça, ak pelin toplayıp getiren koca karının, ulu kazana su koyarak gece gündüz kaynattığı su ile kızı yıkaması ve yıkanan kızın üç gün sonra iyileşmesi yer alır. (Ergun ve Aça 2004: 306–307). Alday Buucu destanında da Han-Buudayın yaşlı kadının oğullarının vücutlarını birleştirmek için şifalı otlarla emleyip salıvermiştir (Ergun ve Aça 2004: 267–268). Yer altının kutsal suyu ile iyileşmenin görüldüğü bir diğer Altay destanı da Közüykede, Közüykeyi öldürmek isteyen Karatı Kağan ağaçkakanın sayesinde başaramaz ve bilmeden zehirli etleri kendisi yer ve yer altının kutsal suyu ile iyileşirler (Dilek 2002: 354–355).

Altın Arığ destanında Alp Han Kızın ölümsüzlük suyu olarak bilinen hayat suyu ile ölenleri diriltmesi ve ateşin hayat suyu ile yakılabileceği görülür (Özkan, 1997, s.309, 319). Huu İney, Piçen Arığ ile İcen Arığ’ın öldürdüğü Altın Arığ’a, Ak Boz ata ve altı yaşındaki oğlana cebinden çıkardığı sihirli ak sudan sürdüğünde dirildikleri görülür ve suyu da bir gün lazım olur diye Altın Arığ’ın cebine koyar. Bu su ölen insanı diriltir. Huu İney’den sonra da kimse bu suyu bulamayacaktır (Özkan 1997: 93).

Yakutlara ait Er Sogotoh destanında Kömür Kırıktay’ın babası Er Sogotoh’u dirilik suyu ile nasıl dirilttiği “babasının çardağına varıp, dirilik suyunu, budunu parçalayıp, içine koydu, dışına sürdü.../Kudretli Er Sogotoh, eski halinden, daha iyi olup sıçrayıp kalkıp derin nefes alıp, yanağı pembeleşip dudağı kızarıp, dincelip ayağa kalktı” sözleri ile anlatılmaktadır (Ergun 2013: 647). Yer altına atı ile birlikte giren Kökin Erkey uzun bir süreden sonra orta âleme çıkması, atın ak ot ve

kutsal sudan içerek eski haline dönebilmesi kahramanın atlarının da beşeri özellikler taşıdığı ve sahibi ile aynı durumlara maruz kalabileceğini açıklamaktadır (Dilek 2002: 196-197).

Alp Hara Han attan inip/Altın gölün suyunu/Altı kez dinlenerek içti/Vücutuna sıcak yayıldı/Kanına kan geldi... Alp kara doru at/Gümüş göl suyunu/Yedi kez dinlenerek içti/Vücutunda eti arttı/Yağında yağ arttı (Huban Arıç 2006: 19). Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Alp Hara Han altın, Alp kara doru at ise gümüş göl suyundan içerek güçlenmişlerdir. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise kahraman ve kahraman atının benzer şekilde güç kazanması ve statü farklılığıdır. Kahramanın altın, atının ise gümüş göl suyundan içmesi iki madenin değerleri oranında statü farkını da gösterir niteliktedir. Suyun güçlendirme işlevinin yanında, yüzerek geçilmesi beş gün süren buz denizini koşarak geçen Huban Arıç ve atının bacaklarının buzdan dolayı dermansız kalmasının çaresi altın göle dönüşen İhtiyar kişinin gücünün yarısını Huban Arıç'a verip gitmesi motifi yer almaktadır (Huban Arıç 2006: 220-221). Suyun ölümsüzlük ve diriltme gücünün yanında Altın gölün ihtiyar kişiye dönüşmesi ve ihtiyar kişinin halk anlatılarında bilge kişi olma özelliği su-ihtiyar ile doğa- insan bağlantısına işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.

2.4.Büyü/Sihir ve Çeşitli Nesnelere İle Sağaltım

Büyücülüğün halk hekimliği geleneği olduğunu ifade eden David J. Hufford (2007: 75) halk hekimliği başlığı altında büyü/sihir uygulamalarına da yer verileceğinin altını çizmektedir çünkü halk hekimliği ile sihir gücüne sahip olmanın iç içe ve birbirini tamamlayıcı özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Altay destanı Közüyke'de Karatı Kağanın kamış gibi ince ok ile Közüyke'nin ayağından vurması ile ayağı şişen bahadır şifalı ilaç aramak için ağaçkakan ile haber gönderdiği Bayan'ın çeşit çeşit hazırladığı ilaçlar ile biraz iyileşen Közüyke tam olarak iyileşip düşman ile savaşmak istemektedir. "Karatı Kağan ile Sanıskan Bay'ı ikisini sıkıca tuttu, iki kırım üstünden fırlattı, gelip rahatlayarak, ayağının yarısından çaresiz ölüverdi" (Dilek 2002: 355-359). Buucay destanında da Kamçı Ceeren atın "dokuz başlı Celbegen"ın başındaki "üç yaşındaki koyun büyüklüğündeki kızıl kahverengi ben" ile Altay Buucay'ı dirilttiği görülür (Dilek 2002: 214). Yine aynı destanda Temene Koo'nun, Ermekel'i ak ipek şalla dirilttiği yer almaktadır (Dilek 2002: 226).

Altay Türklerine ait Kan-Kapçıkay Destanında yer alan "Buurıl Kağan'ın eşi ihtiyar Kan Kapçıkay'a karış boyunda altın örtüyü verdi. Sıradan örtü değil dedi. Götürüp eşine ver, dedi. Üç defa silkince ölen insan canlanır. Üç defa sallayınca sönen ateş yanar" sözlerinde sihirli nesnelere özellikle canlandırma etkisi görülmektedir (Dilek 2007a: 268).

Diğer Güney Sibiry Türk destanlarında olduğu gibi Altay destanlarında da sadece Erlik ve Erlik'in hâkimiyetindeki kişiler tarafından öldürülen kahramanların diriltilebildiği görülmektedir⁵

⁵Altaylılar Yerlik adını en kötü belalarla karşılaşıyorlar. Çünkü Yerlik insanlara ve diğer canlılara (kızamık, tifo vs. gibi) salgın hastalıkları sadece onlardan kurban alabilmek amacıyla bulaştırırdı. Yerliğe sunulan kurbanların yegâne amacı yerliğin gönlünü hoş ederek kötülüğünden kaçınmaktır. Altaylılar insan hastalığında kötü ruhun onu yediğini düşünürler ve öldüğünde ise kötü ruh onu yedi derler. Adamında bedenindeki yaraların kötü ruhun ısırması şeklinde algırlar. Kötü ruhlar sadece insana zarar vermiyor. Kötü ruhlar aynı zamanda aç gözlükleriyle Yerlik için de zararlıdır. Çünkü kötü ruhlar, insanları yiyerek Yerlikin payını yemiş olmaktadır (Anohin 2008: 17, 22). Yeraltının hâkim gücü Erlik için sunulan kurbanlar korku ve saygının göstergesi olduğu, yerliğe de musallat olabilen kötü ruhların varlığından korunmanın safhaları ve nedeni görülmektedir.

(Anohin 2006: 21, 23). Kozın Erkeş destanında da bayım Sur'un Kozın Erkeşi yeraltının kutsal suyu, altmış çeşit ilaç, ak ipek, altın kadeh, ak şal" gibi sihirli nesnelere ile dirilmenin gerçekleştiği görülür (Dilek 2002: 292). Bayım Sur'un Kozın Erkeşi'ni kutsal suyla diriltmesi dolaylı olarak gerçekleşmektedir. Kutsal suyun yaralara sürülerek iyileşmemesinin ardından kendi bıçağı ile öldürülen Kozın Erkeş'in yine kendi bıçağı ile dirilmesi yer alır. Kendi bıçağının da kırılmış olması Kozın Erkeş'in canlanmamasına sebep olmaktadır. Bu nedenle kırık olan bıçağın kutsal suyla birleştirilmesi ve Kozın Erkeşin kalbinin üzerine konması ile dirilme gerçekleşmektedir (Dilek 2002: 297-298).

Kırgız destanı Er Töştük'te Destan kahramanı Töştük'ün ölmesi üzerine Töştük'ün diz kapağını yutması ve sonrasında dışkı olarak çıkarması ile Töştük'ün dirildiği görülür (Turgunbaev 1996: 145). Ölen kardeşini yer altından çıkarıp ilaçla sağaltma yapan Er-Samır'da destan kahramanının ölünün diriltmesinde önemli bir yere sahip olduğunu gösterir (Dilek 2002: 107).

Tıva destanlarından Kangıvay Mergen'de diriltelen Kaygıbay Mergen'in konuşmadığı ve yürüyemediği belirtilir. "Dört yaşındaki inek gibi bir ak taşın" Kangıvay Mergen'in dişi olduğu anlaşıldıktan sonra konuşabilir ve "parmağını getirip taktığında da kalkıp yürüdüğü" görülür (Ergun ve Aça, 2004: 507-508). Altay destanı Er Samır'da aydan ve güneşten aldığı ilaçlarla kardeşini Katan Mergeni diriltti (Dilek 2002: 107).

Altay Buuçay destanındaki Kamçı Ceeren adlı at "can verdirecek ilaç bulmak için Altay üzerinde dolaştı, yeryüzünü çepeçevre gezdi, şifalı ilaç bulamayınca Yer Ana'ya doğru uçup kayboldu" ifadeleri bu destanda yerin kutlu olduğunu gösteren kült yer alırken yer ananın Kemçi Ceeren'e kızıl tilkiye danışmasını için akıl verdiği görülmektedir (Dilek 2002: 212).

Alday Buucu destanında yaşlı kadının oğullarına ait okların üçünün de kuruyup solması, oğullarının öldüğüne delalettir. Yaşlı kadının sunduğu ikramın kadının sütü olduğunu bilmeden içen Han-Buuday bu sayede istemeyerek de olsa yaşlı kadının oğulları ile kan kardeş olmuştur. Han Buuday kardeşlerini diriltilip, analarına teslim edeceğini söylemektedir (Ergun ve Aça, 2004)

Bunların yanında ölüp dirilme motifinin dayandığı temel, ölümsüzlük özleminin bilinç dışına çıkmasıdır. Ölüm ve yaşam da iyi-kötü, genç-yaşlı gibi birbirine zıt ifadelerdir. Her bir kavramın zıt anlamına bakıldığında olumlu ve olumsuz özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Oysaki zıtlıklar bir bütündürler, birbirinin tamamlayıcısıdır ve doğal döngü zıtlıkların birlikteliği ile var olmaktadır. Ölüm olmadan dirilmenin anlaşılamayacağı gibi, kahramanın da yaşarken ölmesi, tekrar dirilmesi ölümsüzlük düşüncesi ve statüsel farkı ortaya koymaktadır. Bu bağlamda destanlarda insanın öldükten sonra "kutsal ve sihirli bir güçle dirilmesi" tekrar hayata dönmenin sıradanlığını ortadan kaldırmış gibi gözükmektedir (Ögel 1993: 107).

"Bitkiden gelen ruhsal güçler iyileştirici bir etken" olması şifacıların insan bedeninin görünen ve görünmeyen rahatsızlıklarını sağaltmada kutlu saydıkları araç ve araçlar kullandıkları, böylece kendi şifacılık yeteneklerinin aslında doğanın kendisinde var olduğu inancı ile bütünleşik ve özdeşlik bir düşünce ile gerçekleştirdikleri söylenebilir (Kindscher 2016: 9).

Şor destanlarından Altın Tayçı'da Altın Tayçı'nın Sarı Çelbegen'i, sıcak rüzgârın etkisiyle güçlenerek öldürmesi ve dokuz yıl önce ölmüş bir adamı altın bezi ile diriltmesi, destan

kahramanının büyü gücü ile öldürme ve diriltme özelliğini göstermektedir (Ergun 2006: 306). Hakas destanı Altın Çüs'te ölen çocuğun diriltilmesinde atın kuyruğundan üç tel kıl ile at başı büyüklüğündeki guguk kuşunun bu üç tel ile sardıktan sonra kendi saçından kopardığı üç tel ile de guguk kuşunun sarıldığı ve küçük çocuğun kemikleri içerisine sokulduktan sonra emini emliyor: “Emim olmuş, eti kanı giriyor, Erkek çocuğun canı girip, Derin nefes verip, O zaman kalkmış” (Arıkoğlu 2007: 117). Burada hayvan ve kişiöğlunun saç ve tüy telleri ile büyüsel bir şekilde diriltirme motifi görülmektedir⁶.

Bunun yanında “saç ve tırnaklar sürekli büyürler ve bu ruh, kanın doğuştan sahip olunduğuna inanılmasını için kuşkusuz en iyi nedendir. Farklı nedenlerle bunlar ilkel düşüncede canlılığın kaynakları olduğuna inanılır” (Hallpike 1969: 259). İnsan vücudundaki kılın sembolik anlamlarına göre insan davranış ve tutumları da şekillenerek ritüel bir özellik kazanmıştır. Wundt (1916: 229) Elements of Folk Psychology (Halk Psikolojisinin Unsurları) adlı çalışmasında “saç, diş ve tırnaklar nazar değen uzuvlar olarak görülür. Hepsinin vücudun büyüyen parçaları olması onların ruha benzer ve büyüsel güçlere sahip olduğu” düşüncesini oluşturduğunu ifade ederken saç ve tırnağında bir ruhu olduğu inancına binaen bu uzuvlara kutsiyet atfedildiğine işaret etmektedir.

Günümüzde anlamsız olarak görülen bu uygulamaların temelinde insan sosyo-psikolojisini ve tanıma-tanımlama sürecinde kendine ve doğaya olan bakışının nasıl şekillendiğini görmek mümkündür (Abdurrezzak 2020: 158). Saç-tüy, tırnak gibi insan uzuvları etrafındaki uygulamaların yanında insan bedeninden kopan, ayrılabilen bir parça olarak tükürük de doğrudan bireyin ritüele kendinden koyabileceği karakterdedir. Bu nedenle lanetlemek, ant içmek veya sağaltmak maksadıyla kullanılan tükürük, ritüeli gerçekleştiren bireyin amacına göre şekillenmektedir

Sağaltmanın yanında lanetlemek ve ant içmek amacıyla kullanılan tükürüğün, ritüeli gerçekleştiren bireyin amacına göre şekillenmekte olmasının nedeni insan bedeninden kopan, ayrılabilen bir parça olmasından dolayıdır (Polat 2018: 178). Kazak Türklerinin Alpamış destanında Han kızının padişaha kendini divane olarak tanıtmaması ve Alpamış'ı zindandan kurtarabilecek tek şeyin Alpamış'ın kendi atı olabileceği ve bu atı padişahın elinden kurtarabilmek için atın üç yaşındayken anasını emdiği sırada hastalandığını ve üç gün boyunca tükürerek atı iyileştirdiği” yalanını söylemesi, belli niteliklere sahip insanların nefesi, tükürüğünün iyileştirme yeterliliğine sahip olduğu hakkında bilgi vermektedir (Üçüncü 2006: 105).

Kazak Türklerine ait diğer bir destan olan Dotan Batır'da ise bir cadının destan kahramanı Dotan'ı ve kardeşlerini yutmadan kustuğu anlatılmaktadır. “Çocuğu tayıyla birlikte/Yutmadan kusup tekrar yere/O zaman cadı balaya şunları söyler: “Yavrum bir şey söyleyeceğim sana,/Bir hizmette bulunur musun bana?/Yoldaşlarının hepsini tekrar/Hizmet edersen, sana olayım ana” dizelerinden sonra Dotan'ın ona “ana” demesi bir tür yeniden dirilme evresi şeklinde kabul edilebilir. Bu dirilme ile Dotan'ın serüvenleri de başlamış sayılacaktır (Arıkan 2003: 337).

⁶Bir tür kansız kurban olarak da açıklayabileceğimiz bu uygulama ve inanın temelinde kara iyelerin neden olduğu kötü halleri yine onlara adanan bir canlıdan alınan parçaya göçürme ritüeli olduğu söylenebilir. “İnsanlar, iyelere çeşitli bağışlarda da bulunurlar: Su, çeşme gibi mekânlarda yaşadığına inanılan iyelere saç teli, elbiseden alınan ip, madeni para gibi “kurbanlar” atarlar. İnsanlar her zaman bu yaratığın merhametine sığınmışlardır. Daha önce bilmedikleri bir suya girmeden veya bir çeşmeden su almadan önce, kadınlar saç örgülerinden bir tane saç teli, erkekler sakal ve bıyıklarından birer kıl, ya da gömlek veya yazma kenarından bir parça ip söküp suya atarlar ve “Sana yağlık, bana sağlık” derlermiş” (Çetin 2007: 3/26).

Tükürerek ya da kusarak tedavi veya yeniden diriltme motifleri bir âlemden başka bir âleme geçiş, bir başlangıç-bir bitiş gibi zaman ve mekân mefhumları bağlamında izah edilebilecek derin bir düşünüş sistemini yansıtmaktadır. Bir diğer Kazak destanı Kubıgul'da “Dolaşmaya (bir gün) çıktığında/Kökşetav'da bir elmas taş/Çıkmış kadının karşısına. /Gönlü çelinip bu taşı,/Ağzına alıp çiğnemiş./Taştan dişini alamamış,/Sevincinden gönlü taşıp,/Güzelleşip parlamış” dizelerinde Kubıgul'un annesinin elmasa aş erdiği ve elması çiğnediğinde rahatladığı görülmektedir (Arıkan 2003: 201). Bu yönü ile bazı madenlerin ve taşların kutsal ile ilişkisi olduğuna işaret edilmektedir.

Kahraman da bu örtü ve üç ölüyü diriltten altın yüzükle bağışlanmış çocuğu diriltir; kement yardımıyla da yedi kızıl kırsrağı yakalayıp sütlerini bağışlanmış çocuğa yedi gün içirerek ve onu pınarın suyunda yedi gün yıkayarak eskisinden daha iyi bir hale getirir (Dilek 2007a: 304–307). Kara Tacı, KögüdeyKökşin'i ayı ve güneşi indirerek diriltir (Dilek 2007a: 445). Kutsal dağda yaşayan iki ihtiyar Kan Mergen'in verdiği ipek ve çamurla Erkin- Koo'yu diriltirler (Dilek 2007b: 198–199).

Bunların yanında Köroğlu destanının Behçet Mahir'den derlenen varyantında Köroğlu'nun soyunup mezara girmesi ve çıkması tabiatın mevsimsel yenilenişi gibi algılanarak kahramanın gücüne güç katması ve o ana kadar yaşananları geride bırakarak daha yararlı olabilecek bir hal alması ile açıklanabilir (Kaplan vd. 1973: 249).

Dede Korkut kitabında “çoban şehit olan kardeşlerini Hakk'a teslim etti, kâfirlerin leşinden bir büyük tepe yığdı, çakmak çakıp ateş yaktı ve keçesinden isli kül yapıp yarasına bastı, yolun kenarına geçip oturdu, ağladı, sızladı” (Ergin 1971: 33). Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy'da geçen bu sağaltım biçimi halk tababeti kapsamında günümüzde Anadolu'nun birçok yerinde yaraya kül basarak kanı durdurma pratiği olarak görülmektedir. Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek Boy'unda “Bay Püre Bey der: ‘Oğlum olduğunu şundan bileyim, serçe parmağını kanatsın, kanını mendile silsin, gözüme süreyim, açılacak olursa oğlum Beyrek'tir’ dedi. Zira ağlamaktan gözleri görmez olmuştu. Mendili gözüne sürünce Allah Taâla'nın kudreti ile gözü açıldı. Babası anası feryad ettiler, Beyrek'in ayağına kapandılar” (Ergin 1971: 91).

Sönmüş ateşi bile alevlendiren, ak baltaya sarılmış salkım ve ilacın yaralı Manas'ın yarasına iyi geleceğini ifade eden Kökçö'nün yardımını kabul etmeyip oradan uzaklaşması ve ne yapacağını bilemeden Acıbay'dan, Almambet'ten ve diğer yiğitlerden tavsiye isteğinde bulunduğu görülür (Yıldız 1995: 605). Manas'ın dirilişinde İslamiyet'in ve mitolojinin etkisi iç içe görülmektedir. Atı Ak-Kula'nın, ak tazısının ve kuşun feryatlarına karşılık Tanrı Taâlâ'nın meleği aracılığıyla Manas'ı canlandırıldığı görülmektedir (Naskali 1999: 99; Yıldız 1995: 658). Tanrı tarafından gönderilen meleğin Manas'ın başındaki beytini dürttüğünde ak saray gibi ev ve bağrındaki kara taş ise kızı Altınay olmuştur (Naskali, 1999: 100; Yıldız, 1995: 660).

Yukarı dünyanın hâkimine Üç Kurbustanın ölmek üzere olan Altın-Koo'nun adını anması ile gökten gönderilen altın ve sert ilacı kahramanın ve atın yemesinden sonra on kat daha güçlü oldukları belirtilir (Dilek 2007b: 390). Sihirli örtü ile Kan-Toody'ın Altın-Kıldığa'nın diriltildiği görülür (Dilek 2007b: 431–432). Han kır at, demir dağ, ateş nehri vb. olağanüstü yerleri geçtikten sonra toynakları ve kemiği çürür, ak süt gölüne girerek iyileşir (Macit 1999: 73-74, 83).

“Hem tıbbi hem de sihri (büyüsel) bir şekilde tedavi edilen hastalıklar ile yalnız sihri bir şekilde tedavi edilen hastalıklar” halk hekimliğinin tedavi yöntemleri arasındadır (Boratav 2000: 76). Manas destanında da Kanıkey’in Manasın yarasına kaynatma kara ilacı kaynatıp yaraya koyması ve sürtme kızıl ilacı sürtüp Manasa koyması ile Manas’ın iyileştiği görülür (Naskali 1999: 200; Yıldız, 1995: 813; Gülensoy 2002, s.283). Seytek’in Kül-çoro’yu yağ içine sarıp sarmalaması ve yedi günden sonra kemiklerin birbirine kaydığı görülür (Yıldız 1995: 901-902; Naskali, 1999: 259). Han-Şilgi Attıg Han-Hülük’te Han Hülük destanında hastalanan Demir Möge: “Batı taraftaki, Baştan Kuu kamı çağırın / Doğu taraftaki Çöptüğ Kuu kamı çağırın” diyerek şifa beklemektedir (Ergun ve Aça 2005: 170).

Tıva Türklerine ait Arı-Haan destanında Ağaçtan dünyaya gelen altın başlı, gümüş göğüslü oğlanın gür orman içerisinde bulunduğu sırtından yaralı atı bakışı ile küçük yarasını atın oğlana bakması ile de büyük yaranın iyileştiği yer alır (Ergun ve Aça 2005: 225-226/229). Yine aynı destanda iyileştirdiği atın emdiği şeyi emdiğinde açlığı ve susuzluğu gitmiştir (Ergun ve Aça 2005: 222-223). Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möke destanında da Dağ Möge’ye Çeçen Kara bahadır yenilmek üzereymiş. Narın Dangına sihir, büyü ile üç, dört yaşlı boğanın gücünü efsunlayıp, Çeçen Kara bahadıra yedirttikten sonra “Çeçen Kara bahadırın/ Tutan kolu sertleşip / Basan budu sağlamlaşıp Dağ Möge’ye yenilen Çeçen Kara ilk önce tutup yerinden bile kaldırıp duramamış/İkinci keresinde savurup/Gelip kaldıranda/Bir ayağı kalkmış/Üçüncü kere bütün gücü ile/Ayağını kesip kaldırıp/Koyuvermiş/...” ifadeleri ile boğa gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır (Ergun ve Aça 2005: 318).

Şor Destanlarından Altın Tayçı’da “Cebinden altınipek bir bez/Altın Tayçı çekip çıkardı/O yana, bu yanan salladı/Öleli dokuz yıl olan adamı/Diriltiverdi, Altın Tayçı” dizelerinde altın ipek bir bez kullanarak öldürdüğü adamı diriltiği görülmektedir (Ergun 2006: 306).

Sonuç

Halk edebiyatı türlerinden olan destanlarda varlığını koruyan halk hekimliği uygulamalarının kökeninde kahramanın karşılaştığı zorlukların, engellerin, düşmanların ve buna bağlı olarak bir takım hastalık ile ölüme sebebiyet verecek unsurların ortadan kaldırılması düşüncesi yer almaktadır. Özellikle kahraman etrafında sağaltım uygulamalarının gerçekleşiyor olması toplum düzeni, refahı için çalışan lider kişilerin korunmasının ne kadar önemli olduğunu gösterirken, sağlıklı bir hayatın toplumun devamlılığı için de ne derece gerekli olduğunu ortaya konmaktadır.

Türk destanlarından hareketle sağaltım uygulamalarının bitki, hayvan, su gibi tabiat unsurları ile büyü/sihir ve çeşitli nesnelere yoluyla gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Elde edilen veriler destanlarda bu tür uygulamaların ortak ve benzer şekilde olduğunu göstermektedir. Halk hekimliğine yönelik bu tür uygulamaların kökenindeki inanç yapıları, uygulanış amaçları ile şekilleri, ilkel ve modern tıbbın ortaya koyduğu tedavi yöntemleri tespit edilmeye çalışılarak sağlığın insan doğasında ne denli önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda Türk destanlarından örnekler halk hekimliği bağlamında ortaya konulan çıkarımlar, mitolojik dünyanın, halk felsefe, psikoloji ve sosyolojisinin derinliklerinde yer alan zihin yapısının nasıl şekillendiği hususunda bilgi vermektedir.

Kaynaklar

- Abdurrezzak, O. Ali (2020). *Mitolojik Boyutu Ve Çeşitli Yönleriyle Kara İye-Kızık Boyu Halk İnançlarında Kara İye İnancı*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Anohin, V. Andrey (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Çev. Zekeriya Karadavut - Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları.
- Anohin, V. Andrey (2008). “Ruhlar ve Tanrılar Hakkında”, *Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine*. (Akgün E. Der.), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Arafath, P. K. Yasser (2016). “Saints, Serpents, and Terrifying Goddesses: Fertility Culture on the Malabar Coast (c. 1500–1800)”, *Histories of Medicine and Healing in the Indian Ocean World*, (Winter, Anna B. and Tesfaye, F., Ed.), ss. 99-124. New York: Palgrave Macmillan.
- Arıkan, Metin (2003). “Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri”, Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Arıkoğlu, Ekrem. (2007). *Hakas Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atnur, Gülhan (2010). “Sibirya’daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları”. *Bilig*. Sayı:55, 51-70.
- Bayat, H. Ali (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Üçer Matbaacılık.
- Baysal, Nagihan (2019). *Türk Halk Kültüründe Su*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Boratav, Pertev Naili (2000). *Halk Edebiyatı Dersleri (Haz. M. Sabri Koz)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Castiglioni, Arturo (1947). *A History of Medicine*. (Krumbhaar, E. B. Trans. and Ed.). New York: Alfred-A-Knopf
- Çeribaş, Mehmet (2019). Türk Lehçelerinde “Aylanayın (Kurban Olayım)’ Sözü ve Sözü’nün Dil-Kültür İlişkisi Bağlamında Değerlendirilmesi. *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan’a Armağan*. (Dilek, İ- Kalenderoğlu, İ., Ed.), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Çetin, Ç. Zariyova. (2007). “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)”. *Bilig*. Sayı: 43, 1-32.
- Davidson, E. Hilda (1998). *Roles Of The Northern Goddess*. London And Newyork: Routledge Press.
- Dilek, İbrahim (2002). *Altay Destanları I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İbrahim (2007a). *Altay Destanları II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İbrahim (2007b). *Altay Destanları III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Divaev, A. A. (2008). “Kırgızların Arasındaki Baksılık”, *Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine*. (Akgün E. Der.), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

- Ergin, Muharrem (1971). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ergun, Metin (2006). *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, Metin (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergun, Metin ve Aça, Mehmet (2004). *Tuva Destanı I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergun, Metin ve Aça, Mehmet (2005). *Tuva Destanı II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hallpike, R.Chris (1969). "Social Hair", *Man*, 4 (2), s. 256-264.
- Huban Arıç (2006). *Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı*, (Davletov, T., Haz. ve Çev.), Ankara: Türksoy Yayınları.
- Hufford, J. David (2007). "Halk Hekimleri" (Sever, M., Çev.). *Milli Folklor*. 19 (73), 73-80.
- İnan, Abdulkadir (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İşler, Sema; Özkoçak, Vahdet. ve Koç, Fırat (2020). "Tıbbi Antropoloji Açısından Halk Hekimliğinin Değerlendirilmesi". *International Social Sciences Studies Journal*. 6 (68), s.3684-3693.
- Kalafat, Yaşar (2010). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kaplan, Mehmet (2010). *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretimi Sürecinde Kadın -Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çalışma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Kaplan, Mehmet; Akalın, Mehmet ve Bali, Muhan (1973). *Koroğlu Destanı*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kelly, Kate (2009). *The History Of Medicine- Early Civilizations*. New York: Facts On File.
- Kelly, Kate (2010). *The History Of Medicine- Early Civilizations-Old World and New-Early Medical Care, 1700-1840*. New York: Facts On File.
- Keskin, Hatice; Uygur Hatice Kübra (2021). Sağaltımda Çoğulculuğun Roy Porter'ın Üç Tür Otoritesi Bağlamında İncelenmesi, *Gazi Türkiyat*, Güz 2021/29: 147-164.
- Kindscher, Kelly (2016). "The Uses of Echinacea angustifolia and Other Echinacea Species by Native Americans", *Echinacea Herbal Medicinewith a Wild History*, (Kelly Kindscher Ed.). Ss.9-20, Switzerland: Springer International Publishing AG.
- Köprülü, M. Fuat (2004). *Edebiyat Araştırmaları-1*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Louis Althusser (2006). "İnsan Bilimlerinde Psikanalizin Yeri". *Freud ve Kültür*. Sayı: 49, 117-144.
- Macit, Ümmügülüm (1999). Hakas Kahramanlık Destanlarından Han Mirgen (İnceleme-Metin-Aktarma). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Magner N. Lois (2005). *A History of Medicine*. USA: Taylor & Francis Group.
- Naskali, G. Emine (1999). *Altay Destanı-Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ocak, Y. Ahmet (2000). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: Uçuşim Yayınları.

- Ögel, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi*, I. Cilt.(2.bs.). Ankara: TTK Yayınları.
- Örnek, S. Veyis, (2017), *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Özkan, Fatma (1997). *Altın Arığ Destanı*. Ankara: Biliğ Yayınları.
- Pavloviç, L. Mamet (2008). “Şamanizm’e Karşı Savaş”. *Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine* (Akgün, E., Der.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Polat, İrfan (2018). “Altay Destanlarında Tükürmek”. *Ayıp Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali). 151-181. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Roux, P. Jean (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Serdaroğlu, Ümit (1996). *Eskiçağ’da Tıp*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Strauss, L. Claude (2012). *Yapısal Antropoloji*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Şahan, Duygu ve İlhan, N. Mustafa. (2019). “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Ve Halk Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi”. *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(3):12-19.
- Şimşek, Esmâ (2008), “Ölümsüzlük İlacı Elma”. *Turkish Studies*, 3 (5), 193-204.
- Tözün, M. ve Sözmen M. Kaan (2015). “Halk Sağlığının Tarihsel Gelişimi ve Temel Kavramları”. *Smyrna Tıp Dergisi*, 3, 58-62.
- Türkdoğan, Orhan. (1991). *Kültür ve Sağlık-Hastalık Sistemi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Uygur, Hatice Kübra (2022). *Ekinden Ekin Biçenler Bitkisel Hekimlik ve Kültürü (Mardin’de Bitkisel Hekimlik)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Üçüncü, Kemal. (2006). *Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı - Alpamış*. İstanbul: Töre Yayın Grubu.
- Wundt, Wilhelm. (1916). *Elements Of Folk Psychology*. London: George Allen & Unwin Ltd. New York: The Macmillan Company.
- Yardımcı, Mehmet. (1989). “Malatya Halk İnanmaları, Mistik Kaynaklı Halk Sağaltmacılığı ve Bazı Halk İlaçları”, İnönü Üniversitesi III. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu, s. 267-276.
- Yıldız, Naciye. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: TDK Yayınları.